

JAN RAJMAN

Miejska sieć osadnicza południowej Polski w okresie transformacji społeczno-gospodarczej kraju

Transformacja systemowa, która dokonuje się w Polsce po 1989 r. jest źródłem wielu nowych zjawisk w życiu społeczno-gospodarczym kraju, w tym także w zachowaniu się regionalnych układów osadniczych. Szczególnych przykładów takich zmian dostarcza również obszar południowych województw kraju, od bielskiego na zachodzie po przemyskie na wschodzie, pokrywający się w zasadzie z prawobrzeżną częścią dorzecza górnej Wisły. Podstawową cechą wyróżniającą rozpatrywane regiony jest dominacja obszarów górskich i pogórskich, z którymi związany jest specyficzny typ zagospodarowania przestrzeni (Górz, Rajman 1988), jak również historycznie wykształcony model miejskiej sieci osadniczej (Rajman, 1983).

Charakterystyczną cechą miejskiej sieci osadniczej południowej Polski jest duża stabilność jej ogniw. Spośród 91 miast istniejących współcześnie, aż 53 to miasta o genezie średniowiecznej, powstałe do końca XV wieku. W następnych dwóch stuleciach sieć osadnicza wzbogaciła się o 15 miast, okres zaś wczesnego uprzemysłowienia ziem polskich (XVIII-XIX w.) przyczynił się do powstania 9 miast (spośród nich Biała, z prawami z 1723 r., została w 1951 r. połączona ze znacznie starszym Bielskiem w jeden organizm miejski). W XX w. powstało w południowych obszarach kraju łącznie 15 nowych miast (nie licząc reaktywowania dawnych praw miejskich w 9 ośrodkach). Zasadnicze zręby miejskiej sieci osadniczej południowej Polski wykształciły się więc jeszcze w okresie poprzedzającym rozwój przemysłu fabrycznego, czyli do początków XVIII w. Przemysł, który był podstawowym czynnikiem miastotwórczym dla dużej liczby miast w kraju, w omawianych regionach południowych wykreował właściwie tylko 7 małych ośrodków (w XVIII w. powstały Andrychów i Biała, w XX w. zaś Chełmek, Jedlicze, Krzeszowice, Sułkowice i Świątniki Górne – wszystkie przekształcone z dawnych wsi). W wielu innych miastach,

z największymi włącznie, industrializacja doprowadziła jednak do powstania silnej bazy ekonomicznej, której załamanie nastąpiło właściwie dopiero w okresie współczesnej transformacji gospodarczej.

Prezentowany obszar kraju charakteryzuje się relatywnie niskim poziomem formalnego zurbanizowania, co nie odpowiada gęstey na ogół sieci osadnictwa miejskiego. Sieć ta obejmuje aktualnie 91 ośrodków o różnej genezie (tabela 1), uzupełnia ją zaś zbiór 66 byłych miast, które swój formalny status utraciły w większości w okresie międzywojennym.

Tabela 1. Miejska sieć osadnicza południowej Polski (1997 r.)

Województwo	Liczba		Wskaźnik zagęszczenia miast		
	miast	b.miast	na 10 000 km ²	km ² /1 miasto	% ludn.m.
bielskie	18	3	48,6	205,8	48,3
krakowskie	13	3	36,9	250,3	68,5
krośnieńskie	12	16	21,0	475,2	35,0
nowosądeckie	14	6	25,1	398,3	35,5
przemyskie	11	14	24,8	403,4	39,6
rzeszowskie	13	11	29,6	338,2	42,0
tarnowskie	10	13	24,1	415,1	35,8
Polska południowa	91	66	29,1	343,1	46,7
Polska	870	520	27,8	359,4	68,1

Źródło: *Ludność wg płci, wieku, województw, miast i gmin w 1997 r.*, Warszawa, GUS 1997; *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. I, 1965, t.II, 1967, Warszawa, PWN; przeliczenia własne J.R.

Dla znacznej części miast rozpatrywanego obszaru południowej Polski istotne zmiany przyniosła przeprowadzona w 1973 r. reforma podziału administracyjnego stopnia podstawowego. W jej wyniku reaktywowano bowiem gminy jako jednostki administracyjne najniższego szczebla, lokując ich siedziby również w małych miastach. Ośrodkami gminnymi zostało wówczas także 47 byłych miast, a więc 71,2% ogółu, co wydatnie poprawiło ich administracyjno-funkcjonalne kontakty z najbliższym zapleczem. Równocześnie jednak, w związku z likwidacją w 1975 r. powiatów, 28 miast południowej Polski utraciło swą dotychczasową rangę administracyjną w sieci osadniczej. Chociaż zlokalizowano w nich siedziby gmin, to tracąc funkcje powiatowe wiele z tych ośrodków zostało wytraconych na dłuższy czas z dotychczasowego tempa rozwoju. Nadal jednak ośrodki te znajdowały się w korzystniejszej sytuacji niż większość małych miast, gdyż dysponowały one szeregiem instytucji o zasięgu ponadlokalnym, głównie w sferze infrastruktury społecznej. Dla pięciu byłych miast powiatowych zmiana podziału administracyjnego kraju z czerwca 1975 r. oznaczała z kolei awans do rangi ośrodka wojewódzkiego, co przyczyniło się do istotnego poszerzenia profilu ich bazy ekonomicznej oraz przyspieszonego rozwoju demograficznego.

W rozpatrywanym okresie transformacji społeczno-gospodarczej kraju sieć miast południowej Polski zwiększyła się jedynie o 4 małe ośrodki, spośród których w trzech (Alwernia w woj. krakowskim, Narol w woj. przemyskim i Nowy Wiśnicz w woj. tarnowskim) było to równoznaczne z przywróceniem utraconych w 1934 r. praw miejskich. Jedynym faktycznie nowym miastem były zatem w tej grupie podkrakowskie Świątniki Górne, awansowane do rangi miasta z początkiem 1997 roku (Kwiatek-Sołtys, 1997).

W omawianym okresie zmieniła się jednak poważnie sytuacja prawno-ekonomiczna wszystkich miast. W dobie kształtującej się coraz wyraźniej gospodarki rynkowej i odpowiednio do realizowanej polityki samorządu terytorialnego, miasta te odzyskują bowiem możliwość samodzielnego gospodarowania, bez ingerencji ze strony centralnych lub regionalnych władz planistycznych. Pośrednim potwierdzeniem tej zmiany mogą być zasady konstruowania miejsko-gminnych i miejskich budżetów, a także założenia zawarte w opracowywanych strategiach rozwoju gospodarczego konkretnych miast i gmin miejsko-wiejskich.

Wspomniany już i zanizony, w porównaniu z potencjałem demograficznym i ekonomicznym charakteryzowanych województw, poziom zurbanizowania jest w dużej części konsekwencją historycznego rozwoju sieci osadniczej, ale również i rezultatem pryncypiów polityki powojennego uprzemysłowienia kraju. Rola czynnika historycznego widoczna jest m.in. w przetrwałej sieci małych miast, wpływ zaś czynnika polityczno-gospodarczego przejawia się przede wszystkim w załamaniu się tendencji rozwojowych wielu wyspecjalizowanych przed 1989 r. przemysłowych rynków pracy, a w dalszej konsekwencji w słabszej dynamice ludnościowej odpowiadających im miast.

Miejska sieć osadnicza omawianych województw składa się z ogniw o bardzo zróżnicowanej strukturze wielkościowej (tabela 2). Miasta te skupiają łącznie tylko 46,7% ogółu ludności, a więc znacznie poniżej wartości wskaźnika krajowego (61,9% w 1997 r.). Duże regionalne rozpiętości udziału ludności miejskiej (woj. krakowskie 68,5%, woj. krośnieńskie 35,0%) nie odzwierciedlają jednak faktycznych stosunków osadniczych, gdyż na wielkość pierwszego z tych wskaźników wpływa przede wszystkim potencjał demograficzny wielkomiejskiego Krakowa.

W charakteryzowanej sieci funkcjonuje do dziś wiele małych miast o zaludnieniu poniżej 10 tys. osób. W 51 miastach tej kategorii mieszka 10,7% ludności miejskiej południowej Polski, podczas gdy średnio w kraju 8,9%. W grupie tej przeważają jednak miasta bardzo małe, o jednostkowym zaludnieniu poniżej 5 tys. osób (najmniejszym miastem są zarazem najmłodsze Świątniki Górne – 2015 mieszkańców w 1997 r.). Sieć tych typowo lokalnych ośrodków (łącznie jest ich 27) przetrwała we wszystkich województwach, poza nowosądeckim, w którym ta kategoria reprezentowana jest tylko przez jedno miasto – Jordanów. Zróżnicowany jest również udział ludności mieszkającej w tych miasteczkach – przy średnim dla całej południowej Polski wynoszącym 3,6%, przekracza on w woj. przemyskim 7,7%, w krośnieńskim zaś 10,1% w stosunku do ogółu ludności miejskiej (przeciętnie w kraju wynosi 3,3%).

Tabela 2. Struktura miejskiej sieci osadniczej południowej Polski

Klasy wielkości miast	1990		1997	
	Wskaźniki udziału			
	miast	ludności m.	miast	ludności m.
do 5,0 tys.	29,9	3,7	29,7	3,6
5,1 do 10,0 tys.	26,4	6,7	26,4	6,7
10,1 do 20,0 tys.	19,6	10,5	20,8	11,6
20,1 do 50,0 tys.	16,1	20,6	15,4	20,5
50,1 do 100,0 tys.	3,4	8,6	3,3	8,8
ponad 100 tys.	4,6	49,9	4,4	48,8
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1991*, Warszawa GUS, *Ludność wg płci...*, op. cit.; przeliczenia własne J. R.

Kategorię wspomnianych małych miast uzupełniają 19 ośrodków o zaludnieniu 10-20 tys. mieszkańców. Prawie 3/5 tych miast to były ośrodki powiatowe, a więc miasta o dobrze już wykształconych powiązaniach z zapleczem. Miasta tej kategorii wielkościowej skupiają 11,6% ludności miejskiej południowej Polski, a więc nieco więcej niż przeciętnie w kraju (10,8% w 1997 r.). Łącznie zatem najgęstsza w omawianych województwach sieć małych miast skupia 21,9% ludności miejskiej, co jest wskaźnikiem wyższym od średniej dla miast Polski (19,7% w 1997 r.).

Każda sieć osadnicza, w tym również sieć miejska południowej Polski, charakteryzuje się określonym uporządkowaniem, którego odzwierciedleniem jest hierarchia poszczególnych ogniw. Dobrą ilustracją całego rozpatrywanego podzbioru miast średnich i dużych, a więc najważniejszych ogniw w sieci osadniczej, mogą być wskaźniki odniesienia miast największych do zajmujących kolejną lokatę w charakteryzowanej sieci ($M_1:M_2$ oraz $M_2:M_3$). Interpretacja tych wskaźników obliczonych dla danych z 1990 i 1997 r. pokazuje, że przedstawiany obszar południowej Polski odznacza się dużym zróżnicowaniem tych relacji, na co wskazuje poniższe zestawienie, a w nim nietypowa sytuacja woj. krakowskiego.

Województwo	$M_1:M_2$		$M_2:M_3$	
	1990	1997	1990	1997
bielskie	4,02	4,08	1,22	1,18
krakowskie	31,43	30,43	1,35	1,36
krośnieńskie	1,24	1,19	1,10	1,07
nowosądeckie	2,40	2,43	1,11	1,13
przemyskie	1,64	1,65	2,64	2,54
rzeszowskie	2,47	2,50	3,57	3,58
tarnowskie	2,60	2,50	1,59	1,64
Polska południowa	4,14	4,10	1,18	1,12

O ile bowiem Kraków jest ponad czterokrotnie większy od zajmującego drugie miejsce w rozpatrywanym zbiorze miast Bielska-Białej, to w stosunku do drugiego miasta we własnym regionie – Skawiny – wykazuje już ponad 30-krotną przewagę. W pozostałych regionach prymat ośrodka wojewódzkiego nie jest już tak duży, jakkolwiek także zróżnicowany. Obliczone relacje pokazują dodatkowo, że np. w woj. rzeszowskim brakuje wyraźnie jednego ogniwa w strukturze wielkościowej sieci osadniczej (między liczącym 64 tys. mieszkańców Mielcem a osiemnastotysięcznym Łańcutem). Podobną sytuację mamy w woj. przemyskim, w którym to regionie drugie miasto – Jarosław – jest ponad 2,5-krotnie większe od zajmującego trzecią lokatę Przeworska.

Podstawowym układem odniesienia w badaniach struktur przestrzennych różnych systemów społeczno-ekonomicznych, w tym osadniczych, jest realna przestrzeń geograficzna (Zioło, 1997). Odnosząc charakterystyki liczbowe (liczba miast) do powierzchni podstawowych jednostek terytorialnych uwzględnionych w konkretnym badaniu (województw) możemy ustalić ogólny zarys koncentracji przestrzennej interesującego nas zjawiska.

Statystycznym wyznacznikiem gęstości miejskiej sieci osadniczej każdego regionu mogą być zatem średnie rozmiary terytorium przypadającego na 1 miasto (odwrotnością tego wskaźnika jest liczba miast przypadająca na 10 tys. km²). O ile ostatni wskaźnik daje stosunkowo łatwą orientację co do stopnia umiastowienia regionu, o tyle wskaźniki obszaru pozwalają na uchwycenie stopnia dostępności do usług miejskich, a te, jak wiadomo, zależą od rangi miasta w sieci osadniczej. Dlatego też w bardziej szczegółowych charakterystykach warto odnośne wyliczenia uzupełnić o wartości dla różnych kategorii wielkościowych miast.

Obszar południowej Polski, traktowany jako całość, charakteryzuje się nieco korzystniejszymi, w stosunku do średnich krajowych, wartościami wskaźników zagęszczenia miejskiej sieci osadniczej. Rozkład regionalny tych wskaźników dowodzi jednak dużego zróżnicowania poszczególnych województw. W teoretycznie najdogodniejszej sytuacji znajdują się mieszkańcy województw bielskiego i krakowskiego, w których to regionach wskaźniki zagęszczenia miast bardzo wyraźnie odbiegają od średnich dla kraju. Na drugim biegunie pozostają mieszkańcy typowych województw górskich i pogórskich, przy relatywnie najrzadszej sieci miast w woj. krośnieńskim (tabela 1). W tym też regionie realny dostęp mieszkańców wsi do usług miejskich jest najbardziej utrudniony, na co dodatkowo wpływa sama struktura wiejskiej sieci osadniczej, mocno przerzedzonej w wyniku powojennych procesów wysiedlenia ludności łemkowskiej i ukraińskiej.

W rozpatrywanym okresie transformacji gospodarczej (1990-1997) miasta południowej Polski zwiększyły nieznacznie, bo o 2,1% stan swego zaludnienia, co wiązać można częściowo z ich słabszą początkowo kondycją ekonomiczną. Warto jednak podkreślić, że był to wzrost szybszy od średniego dla miast kraju, wynoszącego tylko 1,2%.

Przyrost ludności miejskiej nie rozkładał się jednak równomiernie ani w odniesieniu do rangi ośrodków w sieci osadniczej, ani w stosunku do ich rozmieszczenia regionalnego. Na 89 analizowanych miast (poza obliczeniami pozostały Narol i Świątniki Górne, najpóźniej awansowane do kategorii miejskiej) w 11 zanotowano spadek, w dalszych zaś 10 stabilizację zaludnienia. W pierwszej z tych grup znalazły się 3 ośrodki regionalne (Bielsko-Biała, Kraków i Krosno), w drugiej zaś 2 miasta wojewódzkie (Przemyśl i Tarnów). W grupie najważniejszych ośrodków miejskich znaczniejszy wzrost zaludnienia wystąpił jedynie w Rzeszowie (o 5,2%) i Nowym Sączu (o 6,2%).

Najliczniejsza grupa ośrodków rozwojowych, obejmująca 68 miast południowej Polski, również nie była jednolita. Znalazły się w niej bowiem z jednej strony miasta o umiarkowanym wzroście, do 5,0% (36 ośrodków, w tym 16 byłych miast powiatowych), z drugiej zaś miasta dynamiczne, których zaludnienie w latach 1990-97 zwiększyło się o ponad 10%. Grupa ta, obejmująca 12 ośrodków, składała się jednak wyłącznie z miast małych, liczących poniżej 10 tys. mieszkańców (w tym jeden był ośrodek powiatowy – bieszczadzkie Lesko). Najwyższe wskaźniki wzrostu charakteryzowały w tej grupie miast Radomyśl Wielki (wzrost o 37,2%), Dynów (28,2%), Sieniawę (26,4%) i Krzeszowice (21,4%). We wszystkich tych miastach wystąpiły jednak w rozpatrywanym okresie niewielkie zmiany granic administracyjnych.

Nieco odmienny rozkład wskaźników wzrostu otrzymamy, jeśli rozważany zbiór miast południowej Polski zestawimy według grup wielkości. Najwyższym tempem wzrostu charakteryzowały się bowiem miasta liczące od 10 do 20 tys. mieszkańców, a więc klasyczne ośrodki ponadlokalne, o dobrze już nieraz wykształconych funkcjach subregionalnych. Na wartość tego wskaźnika (11,4% w latach 1990-1997) wpłynęło jednak w znacznym stopniu przesunięcie do tej grupy wielkościowej 2 miast z grupy niższej (Krzeszowice w woj. krakowskim i Ustrzyki Dolne w woj. krośnieńskim).

W latach 1990-1997 wystąpił wprawdzie nieznaczny wzrost koncentracji ludności w miastach liczących 10-20 tys. mieszkańców (z 10,5% do 11,6% ogółu ludności miejskiej), wywołany przekształceniami ich bazy ekonomicznej, nie spowodowało to jednak oczekiwanego przesunięcia części tych miast do wyższej grupy (20-50 tys.). Proces taki zarysował się natomiast w grupie najniższej (do 5 tys. mieszkańców), z której 3 miasta (Dynów, Muszyna i Radymno) znalazły się w przekroju 1997 r. w grupie wyższej (5-10 tys.). Do kategorii ośrodków liczących ponad 10 tys. mieszkańców awansowały jedynie wspomniane Krzeszowice i Ustrzyki Dolne. Pozytywnym przejawem zmian w lokalnej sieci osadniczej było również przesunięcie się 4 najmniejszych miast południowej Polski, liczących w 1990 r. jeszcze poniżej 2 tys. mieszkańców, do grupy najliczniejszej, obejmującej ośrodki od 2,1 do 5 tys. mieszkańców (w 1997 r. jedynym miastem poniżej 2 tys. mieszkańców pozostał Cieszanów w woj. przemyskim).

Tempo wzrostu liczby ludności miejskiej w przekroju regionalnym było także różnicowane, wskaźniki dynamiki dla okresu 1990-1997 zamykały się bowiem w przedziale od 99,8 (woj. krakowskie) do 105,0 (woj. przemyskie i rzeszowskie). Na spadek zaludnienia miejskiego w woj. krakowskim rzutowała przede wszystkim sytuacja demograficzna samego Krakowa, którego liczba mieszkańców zmniejszyła się z 750 540 osób w 1990 r. do 739 876 osób w 1997 r. Swego rodzaju ciekawostką może być fakt utrzymywania się w Krakowie, począwszy od 1992 r., ujemnych wartości przyrostu naturalnego. W całym zbiorze miast południowej Polski taki układ przyrostu występuje ponadto jedynie w Cieszynie i niewielkich, podkrakowskich Słomnikach. W znacznie większej liczbie miast odnotowano natomiast w rozpatrywanym okresie transformacji gospodarczej ujemne saldo migracyjne (łącznie w 19 miastach, w tym w 6 byłych ośrodkach powiatowych). Ten układ wiązać należy z załamaniem się niektórych miejskich rynków pracy oraz bardzo niskim tempem budownictwa mieszkaniowego.

Rozpatrując składowe wzrosty zaludnienia miejskiego według typologii J.W. Webba stwierdzić należy, iż w przekroju 1995 r. (dla którego posiadamy ostatnie, porównywalne dane dla całego zbioru miast) dominowały miasta rozwojowe, reprezentujące typ C (28 ośrodków, w tym 6 byłych miast powiatowych) i typ B (27 ośrodków, w tym aż 14 byłych miast powiatowych). Najwięcej ośrodków miejskich o dynamicznym rozwoju (suma przyrostu naturalnego i przewyższającego go salda migracyjnego) odnotowano w woj. bielskim (8 miast), przemyskim (6 miast) i rzeszowskim (5 miast). Najliczniejsza grupa miast typu B (suma przyrostu naturalnego i niższego od niego, dodatniego salda migracyjnego) wystąpiła w woj. nowosądeckim (8 ośrodków) i rzeszowskim (6 miast). Trzecią pod względem częstotliwości występowania grupę stanowiło 13 miast (w tym aż 9 byłych ośrodków powiatowych), które reprezentowały typ A (dodatni przyrost naturalny i ujemny przyrost migracyjny, saldo jednak dodatnie). Miasta tej kategorii umiejscowione były głównie w woj. bielskim i krakowskim (podobny rozkład charakteryzował miasta typu D), a więc w regionach o słabszej już dynamice urbanizacyjnej (tabela 3).

Najliczniejsze miasta depopulacyjne (typ H reprezentowało 10 ośrodków, w tym dwa miasta wojewódzkie: Krosno i Tarnów oraz dwa były miasta powiatowe: Nowy Targ i Oświęcim) oraz pojedyncze typu F (2 miasta) i G (3 miasta) pojawiły się najczęściej w woj. nowosądeckim (4 miasta), bielskim i krakowskim (po 3 miasta). Kategorię miast depopulacyjnych reprezentowały ośrodki różnej wielkości, od liczącej 3,0 tys. mieszkańców Kańczugi (typ H) do prawie 740-tysięcznego Krakowa (typ H). Przytoczona typologia wskazuje pośrednio na załamanie się tempa wzrostu zaludnienia większości ośrodków subregionalnych i regionalnych, przeżywających w okresie współczesnej transformacji gospodarczej duże trudności.

Tabela 3. Zmiany w sieci miast i zaludnieniu miejskim południowej Polski

Województwo	Liczba miast		Ludność miejska w tys.		
	1990	1997	1990	1997	1990=100
bielskie	18	18	442,4	445,4	100,7
krakowskie	11	13	850,6	849,3	99,8
krośnieńskie	12	12	173,4	178,5	102,9
nowosądeckie	14	14	251,6	263,1	104,6
przemyskie	10	11	157,0	164,8	105,0
rzeszowskie	13	13	300,1	315,0	105,0
tarnowskie	9	10	240,1	249,8	104,0
Polska południowa	87	91	2415,2	2465,9	102,1

Źródło: jak w tabeli 2

Porównawcza charakterystyka zmian ludnościowych całego zbioru miejskiego południowej Polski pozwala na sformułowanie roboczej hipotezy, w myśl której małe miasta, siedziby gmin miejsko-wiejskich, łatwiej odnajdują swe właściwe miejsce w lokalnej sieci osadniczej. Miasta większe i największe znajdują się nadal w fazie niestabilizowanych zmian ekonomiczno-społecznych i demograficznych. Interesującym potwierdzeniem tej hipotezy może być ukazana wyżej analiza zachowania się 33 byłych ośrodków powiatowych (4 depopulacyjne, 7 stagnujące, 21 rozwojowe i tylko 1 dynamiczny), z których wszystkie aspirują do tej samej rangi w nowym podziale administracyjnym kraju.

LITERATURA

- Górz B., Rajman J., 1988. *Współczesne kierunki rozwoju rolnictwa w Karpatach*, Folia Geogr., Ser. Geogr.-oecon., vol. XXI, s. 5-23.
- Kwiątek-Sołtys A., 1997. *Nowe miasto – Świątyniki Górne*, [w]: Materiały 46 Zjazdu PTG, Rynia-Warszawa, s. 216.
- Rajman J., 1983. *Funkcje miast karpackich*, Folia Geogr., Ser. Geogr.- oecon., vol. XV, s. 39-50.
- Ziolo Z., 1997. *Funkcjonowanie przestrzeni geograficznej*, „Spraw. z pos. Komisji Oddziału PAN w Krakowie” (w druku).

Jan Rajman

URBAN SETTLEMENT SYSTEM OF SOUTHERN POLAND IN SOCIAL-ECONOMIC TRANSITION PERIOD

Urban settlement system of southern Poland and its structural and size changes after 1990 is the subject of the paper. The author analyses 91 cities from 7 voivodships what generally covers the right part of upper Vistula river basin. Population dynamics and changes in size structure of cities show that local centres with well-developed services, associated with agricultural surroundings, find their right place in settlement system easier than medium and large cities which are still in period of unstable social-economic and demographic changes.

